

ABDULLOH IBN MUQAFFANING “AL-ADAB AL-KABIR” ASARI ISLOM FALSAFASIGA OID MUHIM MANBA

Saidov Sarvar,

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi Imiy tadqiqot bo‘limi boshlig‘i, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ABDULLAH IBN AL-MUQAFFA’S WORK “AL-ADAB AL-KABIR” AS A SIGNIFICANT SOURCE ON ISLAMIC PHILOSOPHY

Sarvar Saidov,

Head of the Department of Scientific research at the Imam Termizi international scientific-research center

Doctor of Philosophy (PhD) in History

ТРУД АБДУЛЛАХА ИБН МУКАФФЫ “АЛЬ-АДАБ АЛЬ-КАБИР” КАК ЗНАЧИМЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Саидов Сарвар,

руководитель отдела научных исследований

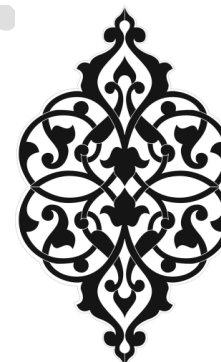
Международного научно-исследовательского центра имени Имама Термизи, доктор философии по историческим наукам (PhD)

<https://orcid.org/>

0000-0003-0353-7455

e-mail: sarvarsaid@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada VIII asrda yashagan olim, faylasuf Abdulloh ibn Muqaffaning “al-Adab al-kabir” asari falsafiy-germenevtik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Mazkur asar islom tarixida siyosatnoma turkumidagi dastlabki asarlardan bo‘lib, maqolada siyosat ilmi rivojida ushbu asarning ahamiyati misollar asosida yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Abdulloh ibn Muqaffa, adab ilmi, siyosat, “al-Adab al-kabir”, islom falsafasi, arab xalifaligi, odil hukmdor.

Annotation: This article analyzes the work Al-Adab al-Kabir by the 8th-century scholar and philosopher Abdullah Ibn al-Muqaffa from a philosophical and hermeneutic perspective. The work is considered one of the earliest examples of the siyosatnoma (political treatise) genre in Islamic history. The article highlights the significance of this treatise in the development of political science through specific examples.

Keywords: Abdullah Ibn al-Muqaffa, science of adab, politics, Al-Adab al-Kabir, Islamic philosophy, Arab Caliphate, just ruler.

Аннотация: В данной статье с философско-герменевтической точки зрения анализируется труд «Аль-Адаб аль-Кабир» ученого и философа Абдуллаха ибн Мукаффы, жившего в VIII веке. Этот труд считается одним из первых произведений жанра «сиёсатнаме» в истории ислама. В статье раскрывается значение данного сочинения в развитии политической науки на основе конкретных примеров.

Ключевые слова: Абдуллах ибн Мукаффа, наука об этике (адаб), политика, «Аль-Адаб аль-Кабир», исламская философия, Арабский халифат, справедливый правитель.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

VIII asr islom ma'naviy taraqqiyotida tub o'zgarishlar davri bo'lib, ushbu davrda islom olamida turli ilmiy va fiqhiy maktablar shakllandi. Ushbu maktablar islom sivilizatsiyasi intellektual hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bu ilmiy maktablarda din va aql, din va adab munosabatlari, adabning siyosat va davlat boshqaruvidagi o'rni masalalariga alohida ahamiyat qaratildi. Aynan shu asrdan boshlab adabning ijtimoiy va tarixiy ahamiyatini targ'ib qiluvchi, islom ilm-fanining keyingi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan siyosatnoma janridagi bir qator asarlar yaratildi.

Islom diyori yangi hududlarning fath etilishi bilan kengayib borar ekan, islom jamiyati turli madaniyat va sivilizatsiyalarga duch keldi. Ulardan eng muhimlari yunon va fors sivilizatsiyalaridir. Butun VIII asr davomida fors davlatchilik an'alarining turli unsurlari Umaviylar va Abbosiylar tomonidan o'zlashtirilib, qo'llanilgan. Bunda asli eronlik kotiblarning roli katta bo'ldi. Ibn Muqaffa ana shunday kotiblardan biri bo'lib, islom tarixida siyosat va davlat boshqaruvi bo'yicha qilingan ko'p sonli tarjima asarlar va siyosatnomalarning muallifidir [5].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Dastlab, Qur'oni karim va hadislarda qayd etilgan davlat va jamiyat boshqaruvi to'g'risidagi mavzular vaqt o'tishi bilan "Kitob as-siyar" (كتاب السير) nomi ostida birlashtirilgan kitoblar yozilishiga turtki bergan bo'lsa, VII-VIII asrlardagi fathlar natijasida islom geografiyasining kengayishi bilan siyosatnoma turidagi mustaqil asarlar yozishning ahamiyati yanada ortgan [8].

Umaviylar davrida (661-750-y.) so'nggi xalifa Marvon ibn Muhammadning kotibi Abdulhamid ibn Yahyo (vaf. 133/750-y.) Abbosiylar davrida (750-1258-y.) esa Ibn Muqaffa tomonidan qilingan tarjimalar va mualliflik asarlari, yunon, fors va hind sivilizatsiyalari tomonidan ilgari surilgan boshqaruvga oid tajribalarning islom boshqaruv tizimi bilan integratsiyalashib borishiga katta hissa qo'shdi [6].

Birinchi Abbosiylar davrida (750-861-y.) islom sivilizatsiyasida fors madaniyati ta'sirining kuchayishi siyosiy sohada fors davlatchilik tajribalari, boshqaruv tizimini targ'ib qiluvchi, siyosatnoma va nasihatnoma turkumiga kiruvchi

asarlarning keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Siyosatnomalarda hukmdor egallashi lozim bo'lgan harbiy, siyosiy, axloqiy jihatlar, hukmdor va xalq munosabatlari, hukmdorning xalq oldidagi vazifalari kabi jihatlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu turdagi asarlar islom tarixida "أنيس الملوك" ("Anis al-muluk" – "Hukmdorlar do'stligi"), "نصيحة الوزراء" ("Nasihah al-vuzaro" – "Vazirlarga nasihatlar"), "نصيحة السلاطين" ("Nasihah as-salotin" – "Hukmdorlarga nasihatlar") kabi nomlar bilan yuritilgan.

Islom tarixida Abu Nasr Forobiyning (873-950-y.) "Aro ahli-l-madina al-fozila" (أروأهل المدينة الفاضلة – Fozil shahar aholisining fikrlari), Abulhasan Ali ibn Muhammad al-Movardiyning (974-1058-y.) "al-Ahkom as-sultoniyya" (الأحكام – "Adab al-vazir" (أدب الوزير) asarlari, Nizomulmulkning (vaf. 485/1092-y.) "Siyosatnoma" (سياست نامه), Abu Homid G'azzoliyning (vaf. 505/1111-y.) "Nasihah al-muluk" (نصيحة الملوك – Hukmdorlarga nasihat) kabi asarlari siyosatnoma turkumidagi asarlarning namunalaridan hisoblanadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ibn al-Muqaffa ilmiy-tarjimachilik faoliyati orqali islom tamadduni tarixida siyosatnoma va nasihatnoma turkumidagi asar va risolalarning paydo bo'lishiga hissa qo'shgan. Allomaning "al-Adab al-kabir", "al-Adab as-sag'ir" va "Risola as-sahoba" kabi asarlari bu turdagi asarlarning dastlabki namunalari sifatida islom tarixida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu asarlar hukmdorlar, vazirlar va voliyar uchun ma'muriy va siyosiy sohada amal qilishlari lozim bo'lgan nasihatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Ibn Muqaffaning mazkur asarlari islom siyosiy tarixidagi o'zidan keyingi mutafakkirlarga ham ta'sir ko'rsatgan. Bu asarlar islom tarixida sultonlik odo biga bag'ishlangan asarlarning dastlabki namunalaridan hisoblanadi [7].

"Al-Adab al-kabir" asari siyosatnoma-nasihatnoma janrida yozilgan dastlabki asarlardan biri sifatida islom ma'naviy taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Asarda Ibn Muqaffa davlat siyosatining asosiy yo'nalishi sifatida adab tushunchasini qo'yadi. Jamiyatning boshqa sohalarini esa ushbu tushunchaga bog'laydi. "Al-Adab al-kabir" asarining aksariyat boblaridagi masalalarni ham adab ilmi bilan bog'liq holda

tahlil qiladi. Mazkur asar muqaddima va ikki qismdan iborat bo'lib, asar islom manbashunosligi uchun xos bo'lgan Alloh taologa hamd va Payg'ambar (s.a.v.)ga salavot aytishdan boshlanadi.

Kitobning muqaddimasida qadimgi ajdodlarga ergashish, ularning avlodlarga qoldirgan tarixiy tajribalaridan bahramand bo'lishning ahamiyati borasida so'z yuritilgan. Xususan asar muqaddimasi shunday boshlanadi:

“Bizning ota-bobolarimiz tabiatan ularga berilgan fazilat va yaxshi xislatlarning o'zi bilangina qanoatlanmasdan, bu xislatlarni yanada rivojlantirishgan. Ular bizga o'z donishmandliklari va tajribalarini yetkazib berish uchun qayerda birorta dono gap, nasihat, masal va hikmatli so'zlar bo'lsa, ularni kitoblarga yozib borishgan. Ular bu ishda misli ko'rilmagan kuch-g'ayratlarini namoyon etganlar. Agar birorta yo'lovchi yoki musofir safarda qandaydir hikmatli so'z yoki chiroyli jumlagacha duch kelib qolsa, uni qoyalarga o'yib yozganlar. Bizning zamonamizdagi olimlarning intilishi lozim bo'lgan asosiy g'oya ajdodlarimizning ilmini o'rganishdir, fazilat sohiblarining eng asosiy maqsadi esa o'sha ajdodlarning hayot yo'llaridan o'rnatilgan olishdir” [3].

Alloma adabga oid hikmatlarni bayon qilishda hukmdorlar va oddiy xalqni ilm va ma'rifatga chorlash, nafs tarbiyasi va uni fazilatli bo'lishga o'rgatish, ezgu ishlarga da'vat etish kabi vositalardan foydalangan. Ushbu hikmatlar asosan o'tmish mutafakkirlarining asarlaridan olingan bo'lib, Ibn Muqaffa “al-Adab al-kabir”ning muqaddimasida buni shunday izohlaydi: “...bizdan oldin o'tgan olimlarning so'zlari va hikmatlaridan kelib chiqadigan ba'zi bir nozik masalalarni yoritish zaruriyati tufayli men ushbu kitobimda odamlar ehtiyoj sezadigan adabga oid hikmatlar haqida yozdim” [3].

Muqaddimadan keyin Ibn Muqaffa “al-Adab al-kabir” asarida “Sultonlik odobi” deb nomlangan birinchi bobni keltiradi. Qiziq tomoni shundaki, ibn Muqaffa yashagan Umaviylar davrida ham, Abbosiylar davrida ham davlat boshlig'i xalifa deb nomlangan. Demak Ibn Muqaffa o'z asarlarida keltirgan sulton (سلطان) tushunchasini davlat rahbari sifatida emas, balki umuman siyosiy faoliyat bilan

shug'ullanuvchilarga nisbatan ishlatilgan atama sifatida talqin etish mumkin [1].

Ibn Muqaffa “al-Adab al-kabir” asarida hukmdor va boshqaruv sohasi vakillari haqida so'z yuritir ekan, ular amal qilishi zarur bo'lgan quyidagi muhim shartlarni qo'yadi:

1. Ilm. Bu borada Ibn Muqaffa asarning “Sultonlik odobi” qismida shunday deb yozadi: “Agar sen sultonlikka, boshqaruv san'atiga qiziqsang, olimlarning madadiga tayangin” [3]. Ya'ni, ilm hukmdorlikning asosiy sharti bo'lib, ilmli sulton o'z raiyatining rohati uchun qayg'uradigan, haqiqiy namuna bo'la oladigan darajada fazilat kasb etishi lozim. Bu orqali siyosat va ma'rifat o'rtasidagi uzviy aloqadorlik namoyon bo'ladi.

2. Sog'lom fikr;
3. Go'zal axloq;
4. So'z va amalda qat'iyatli bo'lish;
5. To'g'riso'zlik;
6. So'z va amalda adolatli bo'lish;
7. Diyonatli, taqvodor va muruvvatli bo'lish;

8. Qiyinchiliklarga nisbatan sabrli bo'lish.

Ibn Muqaffa davlat boshlig'ini adab va axloqiy sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan shaxs sifatida tasavvur qiladi. Ya'ni, siyosiy faoliyatni adab ilmining ishtirokisiz tasavvur etish mumkin emas. Davlat va jamiyat rivojlanishida dinning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratgan holda mutafakkir hukmdor uchun hokimiyatni mustahkamlashda din arboblarning o'rnini yuqori ekanligini e'tirof etadi:

“Har bir viloyat, qishloq va qabilada din ahlining hurmat-e'tibori yuqori ekanligini yaxshi bilib olgin. Sen ularni o'z birodarlaring, yaqin yordamchilaring, chin do'stlaring, ishonchli insonlaringga aylantirgin” [3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). “Al-Adab al-kabir” asariga e'tibor qaratsak, unda islohotchilik harakatini eng avvalo jamiyatning yuqori qatlamidan boshlash lozimligiga urg'u berilganligini ko'ramiz. Avvalo sulton, undan keyin voliy, keyin esa xalq. Mutafakkir voliyni isloh qilinishini eng avvalo sultonning isloh qilinishi bilan bog'laydi. Raiyatning isloh qilinishi esa voliyni isloh qilinishiga bog'liqdir. Demak, voliy sulton va raiyat o'rtasidagi munosabatlarni isloh qilishda asosiy vosita, zanjir vazifasini bajaradi. Ya'ni,

xalqning hayotini isloh qilishning asosiy vositasi sifatida birinchi navbatda boshqaruv tizimini, amaldorlarni isloh qilish, amaldorlarni isloh qilish uchun esa hukmdorni isloh qilish kerak.

“Al-Adab al-kabir”ning tarixiy qiymati yuqori bo‘lishiga yana bir sabab – bu asarda fors madaniyati, forsiy tafakkur tarzining ta’siridir. Ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha, ushbu asar Sosoniylar davlatining ichki siyosati borasida batafsil ma’lumotlar keltirib o‘tilgan asar hamdir. Asarning ko‘plab o‘rinlarida yunon madaniyatining ta’siri ham sezilib turadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ibn Muqaffaning VIII asr islom tafakkur tarixidagi siyosiy va ijtimoiy voqealarni o‘zida aks ettiruvchi “al-Adab al-kabir” asarining tarixiy qiymati uning islom madaniyatida “adab” tushunchasining rivojlanishiga qo‘shgan hissi bilan baholanadi. Ushbu asar davlat boshliqlari, amaldor va xizmatchilar uchun o‘z vazifalarini amalga oshirishda o‘ziga xos dasturulamali bo‘lib xizmat qiluvchi tarixiy manba bo‘lib, alloma ushbu asarda adab ilmi va siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga oid hikmatlarni targ‘ib qilgan. Bu maqsadlarni amalga oshirishda uning o‘z davri ilmiy-madaniy va ijtimoiy-siyosiy hayotidan ta’sirlangani katta yordam berdi. Asarning islom ijtimoiy-siyosiy jarayonlaridagi o‘rni va tarixshunoslikka oid tadqiqotlarni olib borishdagi ahamiyati katta bo‘lib, unda o‘tmish merosiga xos bo‘lgan tarixiy tajribalar targ‘ib qilingan. Abbosiylar ko‘p millatli, xilma-xil madaniyatga ega xalqlardan tashkil topgan imperiya bo‘lganligini inobatga olsak, “al-Adab al-kabir”

asari ijtimoiy bahamjihatlikni ta’minlashda va to‘g‘ri boshqaruv tamoyillarini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etgan manba sifatida xizmat qilganligi namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Abdullatif Hamza. Ibn al-Muqaffa. – Misr: Dor al-fikr al-arabiy, 1960. – 260 b.
2. Abdulloh ibn al-Muqaffa Al-Adab as-sag‘ir. Ahmad Zakiy Posho tadqiqi. – Iskandariya: Jamia al-urva va-l-vusqa islamiyya, 1911. –108 b.
3. Abdulloh ibn al-Muqaffa. Al-Adab as-sag‘ir va al-adab al-kabir. – Bayrut: Dor Bayrut, 1977. – 137 b.
4. Abdurahmon Badaviy. Turas yunoniy fi hudarati islomiyya. – Misr: Maktaba al-nahda al-misriyya, 1940. – 366 b.
5. Abulhasan Ali ibn Muhammad al-Movardiy. Al-Ahkom as-sultoniyya. – Quvayt: Dor Ibn Qutayba, 1989. – 430 b.
6. Ahmad Amin. Zuha al-islam. 5 J. – Qohira: Maktaba al-nahda al-misriyya, 1933. J. 1. – 410 b.
7. Ahmad Shavqiy Zaif. Tarix al-adab al-arabiy: al-asr al-islomiy. 3 J. – Qohira: Dor alma’orif. 1966. J. 2. – 491 b.
8. Philip K. Hitti. Islam and the West. A Historical Cultural Survey. – U.S.A: Van Nostrand Anvil Books Princeton, 1962.

